

K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky

KAMIL JANÁČEK*

Ekonomický ústav ČSAV, Praha

Some social effects of economic transformation in Czechoslovakia

Abstract: Social effect of economic transformation are analyzed on the base of statistical macrodata. In the behavior of households, adaptation and rationality appears. Renewed propensity to saving took place in 1991. Increase of inequality in earnings between branches begun and will continue so that differences in household incomes will increase. Unemployment remains still low and has a clear territorial and age profile. Rate of poverty is estimated on 13% households in 1991 but other 17% is to be considered vulnerable. The need of analyzing the welfare effect, i.e. consequences of transformation on redistribution of incomes, wealth and opportunities is stressed in conclusion.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 3: 386-393)

Rok 1991 - první rok transformace československé ekonomiky - byl charakteristický silným poklesem hospodářské aktivity v důsledku propadu vnitřní a vnější poptávky, tendencí ke stabilizaci cenových hladin v druhé polovině roku po cenovém šoku po 1. lednu 1991, změnou institucionálního prostředí a nastupující privatizací a konečně obnovou zejména vnitřní rovnováhy v důsledku liberalizace cen, restriktivní měnové a rozpočtové politiky.

Ekonomické subjekty se změněným podmínkám přizpůsobují v omezené míře; převážná většina státních podniků se v očekávání privatizace orientuje na velmi krátký časový horizont, prudce snižuje investice a snaží se udržet určitou úroveň produkce a tudíž i zaměstnanosti. Ekonomika má podstatně více rysů tržního hospodářství, ale stále zůstává "mixem" tržního a netržního hospodářství. Zásadnější strukturální změny jsou teprve v počátcích.

Je samozřejmé, že ekonomický průběh transformace se výrazně odrazil v sociálních parametrech: domácnosti se poprvé po padesáti letech setkaly s nezaměstnaností velkého rozměru (míra nezaměstnanosti činila koncem roku 6,6 % při 527 000 nezaměstnaných), s prudkým poklesem reálných příjmů a se značnou změnou nejen cenových hladin, ale i cenových struktur. Chování domácností bylo a je charakteristické jak zvýšenou nejistotou a obavami z budoucnosti, tak snahou racionálně se adaptovat na měnící se podmínky a přizpůsobit se prostředí se zvýšeným stupněm rizika a nejistoty. Analýza těchto nových jevů je nezbytná nejen z čistě výzkumných hledisek, ale - a to zejména - pro volbu takových cest a opatření hospodářské politiky, jež by nepřekračovala

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Kamil Janáček, CSc., Ekonomický ústav ČSAV, Politických vězňů 7, 111 73 Praha 1, tel.: (02) 26 87 19.

kritickou úroveň sociální tolerance obyvatel, a zajistila tudíž průchodnost transformace československé ekonomiky.

Chování domácností

V chování domácností v roce 1991 dominoval jeden významný faktor: obnovil se sklon k úsporám. Míra úspor dosáhla historicky nejvyšší výše za posledních 40 let - 9,3 %. Lze to brát jako doklad pozitivních očekávání obyvatel, výsledek bankovní politiky i důsledek zmírnění inflace po cenové liberalizaci počátkem roku 1991. Jak ukazuje tabulka 1, restriktivní měnová a fiskální politika vlády byla úspěšná a vedla - přinejmenším v krátkém období - ke zvládnutí inflace. To působilo velmi příznivě na pokles inflačních expektací domácností a posílilo uvážlivost v jejich jednání a sklon k úsporám.

Stabilizace spotřebitelských cen ve 2. a 3. čtvrtletí 1991 i růst příjmů se odrazily ve zlepšení hospodářského veřejného mínění: tzv. index spotřebitelského klimatu, který měří hospodářské mínění domácností, se v květnu výrazně zlepšil (o 46 bodů) a v září o dalších 8 bodů. Nicméně obnovení růstu cen ve čtvrtém čtvrtletí mělo za následek pokles tohoto indexu v prosinci o 10 bodů, přičemž vzrostl počet domácností, které očekávají zhoršení své hospodářské situace v roce 1992. Přitom pokles je podstatně výraznější na Slovensku, kde je obyvatelstvo výrazně kritičtější k celkovému vývoji národního hospodářství, životní úrovni i zásobování vnitřního trhu. To je dáno mj. nejen rozdílným vývojem nezaměstnanosti v obou částech státu, ale též tím, že inflace na Slovensku byla o 5 bodů vyšší než v Čechách.

Analýzy spotřebitelského chování dokládají, že spotřebitelé se začínají orientovat v nové situaci, přizpůsobují se novým cenovým hladinám a relacím a začínají se chovat racionálně a šetrně. Počet domácností, které preferují okamžitě utratit všechny peněžní prostředky, klesá. Snižující se sklon ke spotřebě je důsledkem jak změny v hospodaření s finančními prostředky, tak poklesu koupěschopnosti. Pokles koupěschopnosti se mnohem silněji projevuje v oblasti předmětů dlouhodobé spotřeby než u předmětů běžné spotřeby nebo u potravin. Předměty dlouhodobé spotřeby prozatím ztratily své dlouhodobé výsadní postavení ve výdajích obyvatelstva, jejich váha ve struktuře výdajů výrazně poklesla.

Tabulka 1. Spotřebitelské ceny 1991 - 1992

		měsíční tempa růstu v %
1991	leden	25,8
	únor	7,0
	březen	4,7
	duben	2,0
	květen	1,9
	červen	1,8
	červenec	-0,1
	srpen	0,0
	září	0,3
	říjen	-0,1
	listopad	1,6
	prosinec	1,2
1992	leden	1,1

Pramen: FSÚ

Nákupy jsou odkládány v očekávání snížení cen tuzemských výrobků. V domácnostech s existujícím zájmem o nákup předmětů dlouhodobé spotřeby převládá snaha o nákup v zahraničí či zahraničního výrobku. Zájem o nákupy v zahraničí je motivován tím, že spotřebitelé preferují kvalitu, užité vlastnosti, nákupní podmínky, i když často znamenají vyšší cenu. Spotřební účinnost domácích výrobků je doposud hodnocena jako nízká.

Vývoj v roce 1991 naznačuje, že zdrženlivost v nákupech, střídmost a úspornost spotřebního chování postupně přechází v tendence trvalejšího rázu. Přes - anebo právě pro - špatnou finanční situaci se domácnosti odklánějí od okamžité spotřeby, snaží se vytvářet finanční rezervy a zabezpečit se tak proti nejisté budoucnosti. V chování domácností se stále zřetelněji prosazuje dlouhodobější horizont rozhodování.

Tady dochází k zásadní změně spotřebitelského chování oproti minulosti. Všeobecným znakem chování československých spotřebitelů v nedostatkové ekonomice bylo zvýšení sklonu ke spotřebě v dobách poklesu ekonomické aktivity a rostoucích ekonomických obtíží ve výrobě i na trhu. Spotřebitelé preferovali okamžitou spotřebu; zvýšené nákupy měly často podobu nákupních horeček či vln, zaměřených buď na veškeré zboží, či na vybrané sortimenty. Je samozřejmé, že tyto vlny byly doprovázeny zvýšenou mírou inflace - buď otevřené, nebo skryté.

Takový typ reakce se výrazně liší od spotřebitelského chování v tržní ekonomice; zde sklon k úsporám v obdobích recese ekonomiky se zvyšuje, neboť domácnosti se snaží zabezpečit se proti vzrůstající nejistotě v budoucnosti (budoucí příjmy se stávají nejistými, a proto je nutné zvyšovat rezervy).¹

¹) Tento fakt je znám v ekonomické teorii jako tzv. efekt západky a poprvé jej popsal J. Duesenberry [1949]. Spotřebitelé se snaží udržet již jednou dosaženou úroveň spotřeby a životního standardu, v případě poklesu běžných příjmů čerpají z dříve nahromaděných rezerv

Tabulka 2. Vývoj hrubého domácího produktu a míry úspor

Rok	HDP	míra úspor
1961	2,6	3,6
1962	3,2	2,3
1963	-2,0	2,1
1964	1,4	3,4
1965	3,1	3,7
1966	7,3	3,6
1967	-0,7	4,4
1968	3,7	3,9
1969	6,4	3,0
1970	6,3	5,1
1971	8,6	5,6
1972	4,1	6,1
1973	4,0	6,4
1974	5,6	4,0
1975	3,6	4,1
1976	1,8	4,7
1977	2,3	5,0
1978	2,4	2,8
1979	1,8	2,5
1980	2,5	3,3
1981	-1,0	3,4
1982	-0,9	4,3
1983	0,1	4,6
1984	1,4	4,4
1985	2,4	4,1
1986	0,9	4,8
1987	1,8	4,9
1988	2,0	4,2
1989	1,7	4,1
1990	-3,1 ¹⁾	0,3
1991	-14 až -16 ¹⁾	9,3 ¹⁾

1) předběžné údaje

HDP - tempo růstu v %;

míra úspor - podíl úspor na disponibilních příjmech v %

Pramen: VI. Nachtigal: Otázky dynamiky hospodářského rozvoje

Československa v 60. až 80. letech. EÚ ČSAV, VP č. 380, Praha 1991;

FSÚ; vlastní výpočet.

Toto chování československých domácností lze dokumentovat i empiricky. Jak ukazují údaje tabulky 2, období poklesu ekonomické aktivity bylo v Československu obvykle doprovázeno poklesem míry úspor. V chování domácností se odrazila percepce prosazované koncepce sociálních jistot (stálé zaměstnání znamenalo jistý příjem, pokud ovšem nehovoříme o jeho výši, diferenciaci apod.).

(úspor apod.). Tak se dá vysvětlit známá skutečnost, že výroba, příjmy, hrubý domácí produkt vykazují podstatně větší výkyvy než soukromá spotřeba.

Určitá úroveň důchodů byla zajištěna; co nebylo jisté, byl dostatek některých zboží a služeb, resp. střídání stavu dostatkovosti a nedostatkovosti (viz [Kornai 1980]).

Zvýšení sklonu ke spotřebě, masové nákupy v obdobích ekonomického poklesu a obtíží, tak typické pro chování spotřebitele v centrálně plánované ekonomice, zesilovalo inflační tlaky. Inflace byla navíc sycena vysokými inflačními expektacemi obyvatelstva, které se zakládaly na zkušenostech z minulého vývoje: vláda totiž obvykle hledala východisko, jak řešit rostoucí nedostatky na trhu, centrálním zvýšením cen u nejvíce nedostatkového zboží.

Proto návrat k chování, typickému pro tržní ekonomiku - kdy v období poklesu hospodářské aktivity klesá sklon ke spotřebě a stoupá sklon k úsporám - pomáhá tlumit inflaci: inflační expektace se též v průběhu roku 1991 citelně snížily. Prosazující se tržní racionálnost do chování domácností potvrzuje některé poznatky teorie racionálních expektací, resp. teorie adaptivních expektací.

Změny v chování však neprobíhají naráz, mají delší časovou dimenzi. S určitou nadsázkou by se dokonce dalo říci, že spíše probíhají *intergeneračně*, než *intrageneračně*. Proto vytváření nových spotřebních vzorců a modelů je déletrvající proces. V nejbližším období lze tudíž očekávat prolínání tradičních a nových spotřebních modelů, střídání jejich převahy, což bude určovat definitivnější podobu ekonomického chování československých domácností.

Diferenciace příjmů

Nástup tržních prvků v československé ekonomice s sebou přinesl - ve srovnání s minulými desetiletími - podstatně vyšší diferencovanost vývoje průměrných nominálních mezd v jednotlivých odvětvích národního hospodářství. Zvýšil se variační koeficient, kterým se měří variabilita mezd mezi jednotlivými odvětvími o 7 bodů; to je na československé podmínky velký růst. Zatímco v 80. letech byla větší diferencovanost mezd v odvětvích výrobních, v roce 1991 tomu bylo u odvětví nevýrobních, zejména pak u některých služeb (bankovníctví, pojišťovnictví), kde byl zaznamenán vysoký růst mezd a start k návratu k "normálním" meziodvětvovým relacím, známým z vyspělých ekonomik.

Rozvoj soukromého sektoru znamenal silný impuls pro větší diferenciaci mezd. Úroveň mezd v soukromém sektoru byla v roce 1991 (po očistění o příspěvek na sociální a nemocenské zabezpečení) zhruba o 20 - 30 % vyšší, než ve státním a družstevním sektoru. Je to dáno jak přednostní orientací soukromého sektoru na obory a odvětví, které zaznamenaly nadprůměrný růst mezd (služby), tak faktem, že drtivá většina soukromých firem nepodléhala mzdové regulaci (jedná se o malé podniky do 25 pracovníků).

Všechny přímé i nepřímé informace nicméně jednoznačně potvrzují, že diferenciaci mezd v československé ekonomice započala, a že tento trend bude pokračovat. Především lze očekávat prohlubování diferenciaci nejen mezi odvětvími, ale uvnitř nich - v závislosti na konkrétní ekonomické situaci jednotlivých podniků. Dosavadní předprivatizační stav u většiny z nich tlumí dopad různé ekonomické situace do zaměstnanosti a vývoje mezd (manažeři většinou

preferují sociální klid a tudíž vyplácejí mzdy i tehdy, pokud nejsou schopni dostat dalším závazkům).²

Výraznější diferenciací mezd a příjmů vůbec je v Československu novým jevem a je otázkou, jakým způsobem na ni bude společnost reagovat, jak se s ní vyrovná. Nivelizace silně poznamenala hodnotové postoje obyvatel, je v nich hluboce zakořeněna, a to nejen v důsledku politiky uplynulých čtyř či pěti desetiletí. Přitom transformace ekonomiky přináší nejen větší příjmovou diferenciaci, ale postupně ztrátu sociálního pohodlí a existujícího modelu sociálních jistot. Reakci společnosti na tento vývoj je možné odhadovat dosti obtížně; nicméně s vysokou pravděpodobností lze očekávat, že již dnes existující nerovnoměrnost v rozdělení příjmů se bude dále prohlubovat. Přitom podíl nejvyšších příjmových skupin bude citelně nižší než podíl skupin na opačném konci příjmového spektra.

Nezaměstnanost a chudoba

Různým aspektům analýzy trhu práce je věnována značná pozornost. Bylo by však užitečné indikovat některé zvláštnosti dosavadního vývoje; rozbor odlišností např. od situace ve standardních tržních ekonomikách totiž může lépe pomoci formulovat aktivní politiku zaměstnanosti, tzn. politiku orientovanou na tvorbu nových pracovních příležitostí.

V Československu jsou nezaměstnaností nejvíce postiženy nejproduktivnější věkové kategorie (mezi 20 a 40 lety). Tento jev je specifický a odlišuje ČSFR od rozvinutých tržních ekonomik, kde nejvyšší míru nezaměstnanosti zaznamenáváme - vedle absolventů škol - u starších ročníků. Důvodů je - či může být - několik:

- pro odchod starších pracovníků prozatím v našich podnicích neexistují žádné důvody. Modernizace v podnicích doposud neprobíhá, moderní technologie - vyžadující vyšší či novou kvalifikaci - se prozatím v masovějším měřítku nezavádějí;
- přetrvávající společenské klima ve většině podniků zatím znamená ohrožení spíše pro mladší generaci, která si nestačila vybudovat pevná pouta v existujících kolektivech a různých neformálních skupinách;
- nižší úroveň znalostí, zkušeností a dovedností - čili kvalifikační kompetence - u mladších pracovníků;
- soukromé podnikání vedle hlášení se jako nezaměstnaný. Díky prozatím slabé kontrolní moci příslušných úředních orgánů nelze ani tento důvod vyloučit.

Vývoj nezaměstnanosti měl silně diferencovaný regionální a strukturální profil. Při celostátní míře nezaměstnanosti 6,6 % činila míra nezaměstnanosti v České republice 4,1 %, na Slovensku 11,8 %, přitom mezera mezi mírou nezaměstnanosti v Čechách a na Slovensku se v průběhu roku neustále rozevírala. Tyto prohlubující se rozdíly jsou zejména výsledkem rozdílného akcentu, kladeného

²) I přesto byl vývoj v roce 1991 zajímavý: zhruba 25 % podniků v národním hospodářství vykázalo stagnaci průměrných nominálních mezd (nebo i pokles), 55 % růst mezd do 20 %, u zbývajících 20 % růst mezd přesáhl 20 % (u 10 % dokonce 30 %).

v obou republikách na aktivní politiku zaměstnanosti: v České republice bylo vytvořeno 157 000 společensky účelných pracovních míst (z toho 50 000 asistentských míst pro čerstvé absolventy škol),³ zatímco na Slovensku se s touto činností započalo později (bylo vytvořeno 24 400 nových pracovních příležitostí).

Ekonomický vývoj v roce 1991 působil též na vývoj skupiny domácností, které se nacházely na či pod hranici chudoby. Analýza sociálního a ekonomického fenoménu chudoby je totiž významná pro dosažení sociálního konsensu a sociální průchodnosti realizovaných systémových přeměn. Proto je záslužné, že zejména sociologický, ale i ekonomický výzkum se začínají intenzivněji touto problematikou zabývat - viz např. stať Jiřího Večerníka [1991] v tomto časopise.

Propočty provedené v Ekonomickém ústavu ČSAV [Janáček a kol. 1991] naznačují, že koncem roku 1991 se *na či pod* hranici oficiálně uznávaného životního minima nalézalo 12-13 % domácností. Dalších asi 17 % domácností se nalézá v pásmu do 25 % nad oficiální hranici životního minima. Jde o okruh domácností, které lze označit za chudé (či potenciálně chudé). V této skupině se nalézají zejména domácnosti s následujícími charakteristikami: vícedětné domácnosti, domácnosti mladých manželů, domácnosti bez ekonomicky aktivních členů. Zejména domácnosti s dětmi a s jedním ekonomicky činným členem jsou potenciálně ohroženy chudobou. Týká se to prakticky všech domácností, u kterých ekonomicky činná osoba má pracovní příjem blízký průměrné měsíční mzdě. Vzhledem k závislosti mezi věkem pracovníka a výškou jeho mzdy (s vyšším věkem pracovníků zpravidla vzrůstá jejich mzda) se to týká domácností s ekonomicky aktivní osobou ve věku do 29 let.

Předpokládáme-li, že v roce 1992 vzrostou životní náklady v průměru o 12 až 16 %, peněžní příjmy o 10 až 15 %, lze odhadovat, že rozsah "oficiální" chudoby se nebude příliš lišit od skutečnosti na konci roku 1991. Znamená to, že až 30 % domácností bude či může potenciálně být ohroženo chudobou.

Tyto výsledky je nutno správně interpretovat. Neznamenají totiž, že všechny tyto domácnosti jsou vysloveně sociálně potřebné a vyžadují poskytnutí sociálních dávek. Vymezuji okruh domácností (respektive osob), které se nalézají v takovém příjmovém pásmu, kdy změny podmínek (nezaměstnanost, narození dítěte, vyšší růst inflace) mohou znamenat bezprostřední ohrožení a posun na či pod hranici oficiálně přiznaného životního minima.

Jak bylo uvedeno výše, v této skupině se nalézají domácnosti s určitými charakteristikami. To klade specifické nároky na sociální politiku. Vzhledem k tomu, že československé sociální soustava má a bude mít prostředky značně limitované, je v zájmu sociální průchodnosti transformace československé ekonomiky nezbytné, aby pracovala efektivně. To např. znamená opustit vesměs plošná opatření a orientovat se na taková opatření, která by selektivně a cíleně řešila situaci nejvíce ohrožených skupin. Tak lze podstatně zvýšit sociální efekt

³) Nezaměstnanost absolventů škol poprvé vstupujících na trh práce představuje vážný problém. Podle některých odhadů má problémy se zařazením do zaměstnání až 60 % absolventů. Nicméně je nesporné, že vytvoření institutu asistentských míst je jedním z mála velmi úspěšných opatření aktivní politiky zaměstnanosti.

veřejných prostředků soustavy sociálního zabezpečení v situaci silných omezení, daných současnými možnostmi československé ekonomiky.

Závěrečné poznámky

Pozornost veřejnosti i ekonomické obce při posuzování prvních výsledků transformace československé ekonomiky byla a je zaměřena především na hodnocení makroekonomického výkonu ekonomiky, rovnováhy, dopadu do zaměstnanosti, vnějších vztahů, stability měny apod. Podstatně méně se prozatím analyzují různorodé účinky, diferencující československé domácnosti.

Transformace ekonomiky má totiž hluboký "welfare effect", tzn. dopad na přerozdělení příjmů, majetků, blahobytu a příležitostí. Mění příjmovou diferenciaci, prohlubuje - oproti minulosti - nerovnosti, vytváří nové skupiny obyvatel, kteří potřebují pomoc sociální sítě. Znalost těchto procesů je prozatím nedostatečná, přičemž potřeba objektivních poznatků a relevantních závěrů je velká.

První důvod je profesionální. Ekonomický a sociální výzkum se nemůže omezovat pouze na národohospodářskou stránku této unikátní operace, kterou transformace ekonomiky z centrálně plánované v tržní je. Poznání o různorodých, složitě strukturovaných procesech a jejich diferencovaných dopadech, vazbách a zpětných vazbách jsou stejně významná jako poznatky o generálních trendech a systémových a institucionálních přeměnách.

Druhý důvod je pragmatický a týká se hospodářské politiky. Čím dále a déle postupuje ekonomická transformace, tím potřebnější jsou poznatky o různorodé struktuře jejích dopadů, o jejích pozitivních a negativních efektech. Pouze s těmito znalostmi lze totiž koncipovat hospodářskou a sociální politiku, která by efektivně - a tudíž selektivně, zacíleně na potřebné subjekty - zmírňovala tyto negativní sociální dopady a udržovala tak sociální konsensus, nezbytný pro průchodnost transformace ekonomiky.

KAMIL JANÁČEK je dlouholetým pracovníkem Ekonomického ústavu ČSAV. V současné době zde vede tým zabývající se problémy životní úrovně, hospodářské a sociální politiky, který mj. dvakrát ročně publikuje studie analyzující sociální efekty transformace československé ekonomiky. Na tomto poli rovněž spolupracuje s vládními orgány.

Literatura

- Duesenberry, J. 1949. *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Goldmann, J. a kol. 1978. *Úvod do makroekonomické analýzy*. Praha: Svoboda.
- Janáček, K. a kol. 1991. *Transformace československé ekonomiky: makroekonomické problémy a perspektivy*. VP č. 405. Praha: Ekonomický ústav ČSAV.
- Kornai, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: Elsevier.
- Večerník, J. 1991. "Úvod do studia chudoby v Československu". *Sociologický časopis* 27: 577-602.